

SÂİNÜDDÎN ALİ BİN TÜRKE'DE VARLIK MERTEBELERİ

Stages Of Existence According To Sam Al-Dîn Ibn Turkah

Büşra ARSLAN MEÇİN

Dr. Temel İslam Bilimleri Bölümü,

Dr. Department of Major Islamic Sciences

busrarslanm@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6117-6024

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Arslan Meçin, Büşra. "Sâinüddîn Ali Bin Türke'de Varlık Mertebeleri". *Van İlahiyat Dergisi*, 9/14 (Haziran 2021): 91-105.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

Öz

Çalışmanın konusu irfanî geleneğin on beşinci yüzyıldaki önemli temsilcilerinden ve aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin takipçilerinden biri olan İbn Türke'nin varlık mertebelerine dair görüşleridir. Konu, İbn Türke'nin varlık ve varlığın mertebeleri ile ilgili düşüncelerinden hareketle hazırlanmıştır. Birincil kaynakların esas alındığı bu çalışmada, İbn Türke ve Ekberî geleneğin önemli temsilcilerinin eserlerine müracaat edilmiştir. Çalışmanın amacı, felsefe ve kelâmın yanı sıra tasavvuf felsefesinin en önemli konularından biri olan varlık düşüncesi ve varlık mertebelerini İbn Türke'nin görüşleri çerçevesinde ele alarak âlemdaki varoluşun hakikatinin ne olduğu, insanoğlunun özünün nereden geldiği gibi temel sorulara cevap olabilecek özgün bir çalışma ortaya koymaktır. Bu çalışmayla; varlığın bir ve tek hakikat olduğu, Hak'tan feyz ederek görünür âlemde ortaya çıkan her şeyin O'nun isim ve sıfatlarının tecellisi olduğu, her ne kadar Hak'tan ayrılmış gibi görünse de aslında Hakk'a doğru sonsuz bir dönüş içerisinde olduğu, dolayısıyla tek varlıktan kaynaklı çok sayıda varlığın esasen yokluğa mahkûm olduğu ve asıl varlığın Allah olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ekberîlik, İbn Türke, Varlık, Varlık Mertebeleri, Taayyün

Stages Of Existence According To Saun Al-Dîn Ibn Turkah

Abstract

The subject of the study is the views of Ibn Turkah, one of the prominent representatives of the mystical tradition in the fifteenth century and also one of the followers of Ibn al-Arabi. The subject has been prepared based on Ibn Turkah's thoughts on existence and the levels of being. Although the study is generally handled within the framework of Ibn Turkah's views, the thoughts of Ibn al-Arabi and his commentators, which have a great influence on his views on metaphysics, are also mentioned. In this study based on primary sources, the works of Ibn Turkah and important representatives of the Akbarian tradition were referred. The aim of the study is to reveal an original study that can answer basic questions such as what is the truth of existence in the world, where the essence of human beings comes from, by addressing the idea of being, one of the most important issues of Sufism philosophy as well as philosophy and kalam, within the framework of Ibn Turkah's views. With this study, it has been concluded that being is one and only truth, everything that emerges in the visible world overflowing from the Truth is a manifestation of His names and attributes, although all visible beings seem to be separate from the Truth, they are actually is in an infinite spin, so many beings originating from a single entity are essentially non-existent and the real being is God.

Keywords: Sufism, Akbarian, Ibn Turkah, Being, Levels of Being, Manifestation

Giriş

Asıl adı “Sâinüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî Hucendî” olan İbn Türke (öl. 835/1431-1432), zamanının en büyük bilginlerinden biri ve İslam felsefe tarihi seyirinde Molla Sadrâ (öl. 979/1571), Molla Abdurrezzak Lâhicî (öl. 1072/1661 ?) ve Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî (1090/1679) gibi felsefe, irfan ve dini öğretileri birleştirme fikrinin kurucularından biri sayılır.¹ İbn Türke, Şii irfanı bakış açısıyla Meşşâî, İşrâkî ve Ekberî

¹ Sainuddîn Ali Bin Türke, *Çahardeh Risâle-i Farsî*, ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî, 1. Bs (Tahran: Neşr-i Taki Şerif Rızayî, 1351), (Mukaddime), 5; Melvin-Koushki Matthew, “The Occult Challenge To Philosophy And Messianism In Early Timurid Iran: Ibn Turka's Lettrism As A New Metaphysics”, *Unity in Diversity; Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in Islam*, ed. Orkhan Mir-Kasimov (Boston: Brill, 2014), 248-249.

geleneği birleştirmeye çalışan biri olarak da kabul edilmektedir.² Timur döneminin seçkin bilgilerinden biri olan İbn Türke, temel kavramları İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) ile gelişen, ancak İbnü'l-Arabî'den sonra Sadreddin Konevî (öl. 673/1274) ve Dâvûd el-Kayserî (öl. 751/1350) ile sistematik bir hale gelen Ekberîlik düşüncesinin en önemli temsilcileri arasında yer almaktadır.

İbn Türke, Türkistan'ın Hucend şehrine mensup olup İsfahan'a yerleşen Türke ailesinin önde gelen ârif ve bilginlerinden olan Sadreddin Ebu Hamid Muhammed Türke'nin (8/14 yy.) torunudur. Dedesi gibi ilkin Meşşâî görüşlere bağlı olan Türke, daha sonra irfânî ilimlere yönelerek İbnü'l-Arabî'nin öğretiler çerçevesinde görüşlerini inşa etmeye çalışmıştır.³ Bu nedenle onun felsefi dili ve tahlilleri oldukça zengindir. İbn Türke gerek Arapça gerek Farsça birçok önemli eser telif etmiştir. Bu eserler arasında en önemlileri İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsuna* yazdığı *Füsûsü'l-Hikem Şerhi*, İbn Fâriz'ın (öl. 632/1235)*Tâiyyesine* yazdığı şerh, dedesi Ebu Hamid Türke'nin; sûfilerin varlık anlayışını ele aldığı ve tasavvuf derslerinin ilk metinleri olarak kabul edilen *Kavâidü't-tevhîd* adlı eserinin bir yorumu olan *Temhîdü'l-kavâid* isimli eseridir.⁴

İbn Türke'nin hayatı ile ilgili elimizde çok fazla malumat bulunmasa da, kendisine yöneltilen suçlamalara karşı bir savunma niteliğinde yazdığı *Nefsetü'l-masdûr-i evvel* ve *Nefsetü'l-masdûr-i sâni* isimli risâleleri hayatıyla ilgili bazı ipuçları vermektedir. Nitekim *Nefsetü'l-masdûr-i evvel* isimli risâlesinden doğum tarihinin h. 770 olduğu ve muhtemelen İsfahan şehrinde dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. O zamandan itibaren, din bilimleri eğitimi ve öğretiminde en az iki yüz yıllık bir geçmişe sahip olan ve Hucend hanedanına mensup olan ailesi; "Türke" unvanı ile bilinirdi ve bu nedenle "Türke" unvanı o aileden gelen kişilere verilen bir lakap haline gelmişti.⁵

Timur zamanında yaşayan İbn Türke'nin doğduğu dönemde, Muzafferî⁶ ailesinden Şah Şüca' (öl.786/1384) İsfahan hâkimiydi. Timur, 783/1387 yılında İsfahan'ı ele geçirdiğinde halkı kılıçtan geçirmiş ancak ilmî bir otoriteye sahip Türke ailesine dokunmamış ve onları Semerkant'a göç ettirmiştir.⁷ İbn Türke'nin yirmi beş yaşlarına tekabül eden bu göç izni, Timur'un köken olarak Türke hanedanına yakınlığı nedeniyle bu aileye gösterdiği özel bir teveccüh olarak okunabilir.

² Oliver Leaman - Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu, 2. Bs (İstanbul: Açılım Kitap yay., 2011), 254; Müstakim Arıcı, "Osmanlı İlim Dünyasında İshrâkî Bir Zümreden Söz Etmek Mümkün mü? Osmanlı Ulemasının İshrâkîlik Tasavvuru Üzerine Bir Tahlil", *Nazariyat* 4/3 (2018): 36.

³ Sainüddîn Ali Bin Türke, "Nefsetü'l-masdûr-i evvel", *Çahardeh Risale-i Farsî*, ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî, 1. Bs (Tahran: Neşr-i Taki Şerif Rızayî, 1351), 170; Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim yay., 2013.), 2:131; Leaman - Nasr, *İslam Felsefesi Tarihi*, 2: 254.

⁴ Ali Eminî Nejad, *Âşinâyî bâ İrfân-i İslamî: Külliyyât, Tarih, İrfan-i Nazarî, İrfân-i Amelî* (Kum: Muessese-i Amuzişi ve Pejuheşi-yi İmam Humeyni, 2008), 191; Leaman - Nasr, *İslam Felsefesi Tarihi*, 2: 254; Mesut Sandıkçı, "Sâinüddin İbn Türke'nin Temhîdü'l-Kavâid Adlı Eseri ve Tasavvuf Metafizisindeki Yeri", *Bilimname* 2018/35 (2018): 177.

⁵ Türke, "Nefsetü'l-masdûr-i evvel", 170; Ebulhüseyn Feyyaz Enuş, "Tebyîn-i İlel-i Nâhemsâzî-yi Sâinüddîn Ali Türke Bâ Tesennün-i Horosanî Der Devrân-i Şahrüh Timurî", *Mutâlaât-i Tarih-i Ferhengî*, 18 (t.y.): 35; Mesut Sandıkçı, *Sâinüddin İbn Türke'nin Varlık Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 22.

⁶ 1318-1393 tarihleri arasında Güney ve Batı İran'da hüküm süren mahalli bir hanedan. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Muzafferîler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2006).

⁷ Sainüddîn Ali Bin Türke, "Nefsetü'l-masdûr-i sâni", *Çahardeh Risale-i Farsî*, ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî, 1. Bs (Tahran: Neşr-i Taki Şerif Rızayî, 1351), 203; Ebulhüseyn Feyyaz Enuş, "Tebyîn-i İlel-i Nâhemsâzî-yi Sâinüddîn Ali Türke Bâ Tesennün-i Horosanî Der Devrân-i Şahrüh Timurî", 82; Leaman - Nasr, *İslam Felsefesi Tarihi*, 2: 254.

İbn Türke, ilk eğitimini, dinî ilimlerde döneminin ileri gelen âlimlerinden olan ağabeyinden aldığını, yirmi beş yıl boyunca abisiyle hadis, tefsir, fıkıh ve usûlüddîn dersleri okuduğunu ve bu tahsil döneminin ilk yirmi yılını İsfahan'da, beş yılını ise Semerkant'ta aldığını söyler. Daha sonra dedesinin vasiyeti üzerine ilmîni artırmak için on beş yıllık bir ilim yolcuğuna çıktığını ve bu ilmî yolculukta dinî ve irfanî ilimlerde yetkin olan âlimlerden faydalandığını belirtir fakat bu âlimlerin kimler olduğuna değinmez. Ancak biz onun ifadelerinden, bu yolculukta daha çok irfanî ilimlerin peşinde olduğunu, ilminden istifade ettiği hocalarının da İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî atmosferinden etkilenen kimseler olduklarını tahmin edebiliriz.⁸

Kahire'de ilim tahsil ettikten sonra İsfahan'a geri dönen Türke, burada bir müddet inzivaya çekilse de Timur'un ölümüyle İsfahan ve Şiraz bölgelerini hâkimiyeti altına alan Pîr Muhammed'in davetiyle Şiraz'a gelir ve verdiği kadılık görevini üstlenir. Timur'un çocukları arasındaki taht kavgaları sonucunda İsfahan'ın Şahrüh'un (öl. 850/1447) hâkimiyeti altına geçmesiyle tekrar İsfahan'a geri döner. Ancak burada da Hurûfilik ve Şîlikle suçlanır. Şahrüh'un, daha sonraları bir hurûfinin suikastı sonucu yaralanmasıyla birçok hurufiyle birlikte İbn Türke de suçlamalardan payını alır. Bir savunma niteliği taşıyan *Nefsetü'l-masdûr-ı evvel* adlı risalesini suçlamalara maruz kaldığı bu süreçte yazar. *Nefsetü'l-masdûr-ı sâni* adlı risâlesi ise onun sürgün dönemini ele alır. O, bu eserlerinde yazdığı savunmalarında, döneminin birçok kültürel ve sosyal gerçekliklerini ve o asırda yetişmiş seçkin ilim adamlarının kaderlerini belirleyen faktörleri göz önüne serer. Önce Hemedan'a, ardından Türkmen kabilesi olan Tebriz'e sürgün edilen İbn Türke'nin sürgün hayatı Şahrüh'la görüşüp durumunu arz etmesiyle sona erer. Daha sonra Şahrüh'un isteğiyle Herat'a gider ve orada 835/1432 yılında vefat eder.⁹

İbn Türke, irfan geleneğinin önemli temsilcileri arasında sayılır. Ancak tüm bu önemine çok yönlülüğüne rağmen ülkemizde pek tanınmamıştır. Onun metafizik düşüncesi ve varlık felsefesi Ali Kürşat Turgut ve Mesut Sandıkçı tarafından kapsamlı bir biçimde ortaya konuldu. Bu çalışmalarda İbn Türke'nin varlık anlayışı, istidlali yöntemlerle Meşşâî ve İşrâkî filozoflara yönelttiği eleştiriler çerçevesinde ele alınmıştır. Konuyu Ekberî geleneğin tasavvufî görüşleri açısından inceleme ve tahlil etme yolunda attığımız bu çalışmamızın İbn Türke'yi tanıma ve anlama yolunda az da olsa alana bir katkı olacağı kanaatini taşıyoruz.

İbn Türke'nin hayatı, eserleri, ilmi şahsiyeti ve fikrî altyapısının temellerine kısaca değindikten sonra burada ele alacağımız konu tasavvuf nazariyesinin en önemli konuları arasında sayılan varlık mertebeleridir. Bu çalışmada Mutlak Varlık olan Zât'ın, şahadet âlemine hiyerarşik mertebeler (merâtib) ve taayyünâtın şeklinde kademe kademe tenezzül etmesiyle oluşan varlık mertebelerini İbn Türke'nin görüşleri çerçevesinde inceleyeceğiz.

1. İbn Türke'nin Varlık Anlayışı

Metafiziğin temelini oluşturan varlık kavramı, felsefenin yanı sıra tasavvuf düşüncesinin de temel konuları arasında yer almış ve bu kavram filozoflar, kelamcılar ve mutasavvıflar tarafından temellendirilmeye çalışılmıştır. Filozoflar, varlığı zorunlu ve mümkün olarak yorumlarken kelamcılar, kadîm ve hadis olarak yorumlamışlardır.

⁸ Türke, "Nefsetü'l-masdûr-ı evvel", 170; Ebulhüseyn Feyyaz Enuş, "Tebyîn-i İlel-i Nâhemsâzî-yi Sâinüddîn Ali Türke Bâ Tesennün-i Horosanî Der Devrân-i Şahrüh Timurî", 89.

⁹ Türke, "Nefsetü'l-masdûr-ı evvel", 172-173; Türke, "Nefsetü'l-masdûr-ı sâni", 215-216; Ebulhüseyn Feyyaz Enuş, "Tebyîn-i İlel-i Nâhemsâzî-yi Sâinüddîn Ali Türke Bâ Tesennün-i Horosanî Der Devrân-i Şahrüh Timurî", 100-102; Sandıkçı, *Sâinüddin İbn Türke'nin Varlık Anlayışı*, 24-26; Matthew, "Unity in Diversity", 249.

Mutasavvıflar ise her iki ekolü birleştiren daha farklı bir nazarî düşünce ortaya koyarak varlığı hiyerarşik (teşkîk) olarak tecelli eden mertebeler (merâtibü'l-vücûd) şeklinde açıklamışlardır.

İslam felsefesinde Ebu Yusuf Ya'küb b. İshak el-Kindî (öl. 252/866 ?) ile başlayan varlık tartışması¹⁰ Fârâbî (öl. 339/950) ve İbn Sînâ (öl. 428/1037) ile devam etmiş,¹¹ İbnü'l-Arabî ve onun takipçileri ile birlikte tasavvufun temel konusu haline gelmiştir.

Farabî ve İbn Sînâ varlığı, zorunlu varlık olan Tanrı'dan ilk aklın sudûr etmesi şeklinde açıklamış, geride kalan her şeyin ilk akıldan çıkan mümkün varlıklar olduğunu savunmuşlardır. Farabî ve İbn Sînâ'nın teorisini yeniden yorumlayarak onu nur ve nûrun dereceleri ile açıklamaya çalışan Sühreverdî (öl. 587/1191)¹² ve Tanrı'nın tezâhürünü zuhur ve tecelli kavramlarıyla açıklamaya çalışan İbnü'l-Arabî ve takipçileri, aklî ilkelerin yanı sıra *keşf* ve *sezgiyi* merkeze alan bir varlık anlayışı geliştirmişlerdir. Buna göre, varlığı *tümel öz* (küllî cevher) ve yokluğu da *hâdis* olan bütün *âraz* varlıklara nispet etmişlerdir.¹³

İbn Türke'nin varlık anlayışında hem varlık hem de Tanrı-âlem ve tanrı-insan ilişkisi ile ilgili düşüncelerinde özellikle İbnü'l-Arabî'den etkilendiğini görmekteyiz. Buna göre Hakk'ın varlığı dışında bir varlık yoktur. Baki olan varlık, fani olan ise yokluktur. O'nun haricinde meydana gelen bütün varlıklar Mutlak Varlık'ın birer tecellisidir. O halde O'nun varlığı dış dünyada bir gerçekliği ifade eden her şeyi kuşatmaktadır. Bundan hareketle yokluk varlığa giden yoldur. O, Mutlak Varlık'tan daha geniş, daha açık bir lafız olmadığını, O'nun varlığının tüm âlemi kuşattığını ve doldurduğunu ve bu nedenle bu kavramın sadece Hak için kullanılması gerektiğini belirtir.¹⁴

İbn Türke'ye göre Hak Teâlâ, zatıyla vacip, basit, nedensiz ve mutlak gerçektir. Eğer öyle olmazsa, Hak Teâlâ ya Zât'tan bir parça olur ya da onun dışında bir şey olurdu. Eğer Zât'tan bir parça olmuş olsaydı, varlığında bir terkip meydana gelirdi ve eğer Zât dışında bir şey olsaydı bu da sonsuza kadar devam eden bir teselsülü meydana getirirdi. Ancak böyle bir durum muhâldir. O halde O'nun varlığı zatındandır ve zâtı gereği zorunludur.¹⁵

İbn Türke, Tanrı-âlem ilişkisini de İbnü'l-Arabî gibi *taayyünler* bağlamında ele alır. Ona göre yaratılış, Hakk'ın kendine olan sevgisi ve bilinme isteğinden kaynaklanan icâdî bir harekettir ve bu hareket Hakk'ın zâtından başlayarak insana kadar devam eden bir taayyün ve tecellidir.¹⁶

¹⁰ Kindî, *Resâilu'l-Kindî el-felsefiyye*, 2. Bs (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, t.y.), 61,63.

¹¹ Ebu Nasr Farabî, *Kitâbu's-siyâseti'l-medeniyye*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l Mektebetü'l-Hilal, 1996), 33-34; Cafer Ali Yasin, *el-Farabî fi Hudûdihi ve Rusûm*, 1. Bs (Beyrut: Neşr-i Âlemu'l Kitab, 1405), 579,637-638; Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge: İbn Sina, Suhreverdî, İbn Arabî*, trc. Ali Ünal, 4. Bs (İstanbul: İnsan yay., 2009), 40-42; Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, 2. Bs (İstanbul: İsam yay., 2010), 91-94.

¹² Sühreverdî, "Hikmetü'l-İşrâk", *Mecmua-yi Musannefât*, 2. Bs (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1373), 2: 121-140.

¹³ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 1. Bs (Kahire: Dâru'l İhyai'l Kutubi'l Arabî, 1946), 1: 101; 2: 289; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiye*, ed. Osman Yahya, 2. Bs (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1994), 2: 191; 13: 58; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l Ma'rifet*, 1. Bs (Dimeşk: Dâru't-Tekvini Li't-Tiba'ati ve'n-Neşri, 2003), 118-119; Ahmet Avni Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 4. Bs (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 2005), 1:17; Ebu'l-Alâ Afifî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, trc. Ekrem Demirli, 2. Bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 264.

¹⁴ Sainüddîn Ali Bin Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani, 1. Bs (Tahran: İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve Âmuziş-i Âlî, 1360), 23, 32-33; Sainüddîn Ali Bin Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, ed. Muhsin Bidar Fer, 1. Bs (Kum: İntişârât-i Bîdar, 1378), 1: 7; Sandıkçı, *Sâinüddin İbn Türke'nin Varlık Anlayışı*, 179.

¹⁵ Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, 62-63; Ali Kürşat Turgut, *İbn Türke Metafizigi*, 1. Bs (Ankara: Elis Yay., 2016)z, 98-100.

¹⁶ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 18, 135; 2: 983; Sandıkçı, *Sâinüddin İbn Türke'nin Varlık Anlayışı*, 180.

Onun varlık mertebelerini ele alış biçimi, tıpkı İbnü'l-Arabî'ninki gibi taayyünsüzlük mertebesinden başlayarak taayyün-i evvel, taayyün-i sâni, ruhlar âlemi, misâl âlemi, şahadet âlemi ve insân-ı kâmile inen bir varoluş şeklindedir. Şimdi bu mertebeleri biraz daha detaylandırılm.

2. Varlık Mertebeleri

Tasavvufta varlık sistemi, Hak ve halk şeklinde iki temel üzerine inşa edilmiş ve onların hiyerarşik düzeni de hazretler şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre varoluş, hiyerarşik mertebeler ve belirginleşmelerin ya da taayyünâtın kademe kademe tenezzül etmesiyle meydana gelir. Rahman'ın nefesi¹⁷ ile de ifade edilen "Allah Teâlâ'nın feyz ederek hiyerarşik bir şekilde zuhûr edişi", rubûbiyet makamından başlar ve varlık sisteminin sonuna kadar devam eder. Bu yüzden Nefes-i Rahman'ın mertebelerinden bazıları rubûbiyet makamında bazıları da onun dışında yer alır. Bu durum taayyün ve tecellilerin iki gurup şeklinde incelenmesine yol açmıştır. Taayyünlerin ilk gurubu Rahmanî nefesin tecellileri veya mertebeleridir. Bunlar rubûbiyet makamında yer alır. Bu yüzden bunlara Hakk'ın taayyünleri veya mertebeleri denir. Bu taayyünler henüz bir yaradılış formuna bürünmediklerinden Allah'ın ilim dairesinde yer alan ilmî taayyünlerdir. Ancak taayyünlerin ikinci gurubu Rahmanî nefesin rubûbiyet makamının dışına taşmış olan taayyünleri ve mertebeleridir. Bunlar halkî taayyünler veya yaradılış taayyünleridir. Buna göre, Hakk'ın vahdet mertebeleri üç hazrete sahiptir. İlki *Hazret-i Gayb-ı Hüviyet* ya da *amâ*,¹⁸ ikincisi *Hazreti Ahadiyet* yani *taayyün-i evvel*, üçüncüsü *Hazret-i Ulûhiyet* yani *taayyün-i sâni*"dir. Hakk'ın kesret mertebeleri olan halk taayyünü de üç hazrete sahiptir. İlki *Hazret-i Ervah* ve *'Ukûl (ruhlar veya akıllar âlemi)* ikincisi *Hazret-i Misâl* veya *Hazret-i Hayal* üçüncüsü ise *Hazret-i Ecsam* ve *Ecsad'dır*.¹⁹

Varlığın zuhur ettiği ilk mertebe taayyünsüzlük (lâ taayyün) ile başlamaktadır. Buna göre Zât-ı Akdes'in bilinmeyen bu ilk varoluş mertebesi *amâ* olarak isimlendirilir. Bu mertebede Allah'ın isim, sıfat ve zâtıyla herhangi bir belirginleşme göstermediği ve ona dair herhangi bir şey bilinmediği için, mutasavvıflar onu *lâ taayyün* mertebesi olarak isimlendirmişlerdir.²⁰ Bu bağlamda İbn Türke, Mutlak Varlık'ın isim, sıfat, mahiyet gibi her türlü itibari vasıflandırma ve sınırlamalardan uzak, O'nun dışındaki her şeyin yokluk olduğunu vurgular.²¹ Hakiki varlık ile betimlenen Zât'ın, gayb sınırından şahadet sınırına

¹⁷ İbnü'l-Arabî İlahî zât ile varlıklar arasındaki ilişkiyi de Rahman'ın Nefesi'ne dayanarak izah eder. Ona göre, Hazret-i bâtin ve Hazret-i zâhir olarak iki hazrete sahip olan Hakk'ın yegâne varlığının bâtin tarafı Hak Teâla iken, zâhir tarafı ise Rahman'ın nefesidir. Nefes-i Rahmanî, bütün tecellilerin zuhur sebebi olan Hak Teâlâ'nın Rahmet ve merhameti sonucu feyz eden tecellisidir. Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l Hikem*, 1: 144; İbnü'l-Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiye*, 3: 93; 13: 588; Sadreddin Konevî, *I'câzü'l-Beyân fî Tefsîr-i Ümmi'l-Kur'an*, ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani, 1. Bs (Kum: İntişârât-i Defter-i Tebliğât-i İslami, 1381), 104,115; Dâvûd Kayserî, *Şerhu Fusûsi'l Hikem*, ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani, 1. Bs (Tahran: Şirket- İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1375), 736-737; Nasr Hâmid Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik (İbn Arabî'nin Yorum Felsefesi)*, trc. Semih Ceylan, 1. Bs (İstanbul: Mana yay., 2008), 79.

¹⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiye*, 1: 190; 3: 321-322,323; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Marifet ve Hikmet*, trc. Mahmut Kanık, 4. Bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 126.

¹⁹ Sadreddin Konevî, *en-Nusûs*, ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani, 1. Bs (Merkez-i Neşr-i Danişgahî, 1371), 10; Konevî, *I'câzü'l-Beyân*, 116; Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, 266; Abdurrahman Camî, *Nakdu'n-Nusûs fî Şerh-i Nakşi'l-Füsûs*, ed. Celaleddin Aştıyani, 2. Bs (Tahran: Sazmân-ı Çap ve İntişârât-i Vezâret-i İrşâd-i İslamî, 1370), 20; Saîdüddin el-Fergânî, *Meşâriku'd-derârî (Şerh-i Tâiye-yi İbn Fâruz)*, 2. Bs (Kum: Merkez-i İntişârât-i Defter-i Tebliğât-i İslamî, 1379), 121; Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 47.

²⁰ Camî, *Nakdu'n-Nusûs*, 36; Abdurrahman Câmî, *Eşi'atü'l-Lemaât*, ed. Hadi Restigar Mukaddem Gevherî, 1. Bs (Kum: İntişârât-i Bostân-i Kitâb, 1383), 209; Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, trc. Ahmed Yüksel Özemre, 1. basım (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 41-42; William C. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, trc. Turan Koç, 3. Bs (İstanbul: İnsan yay., 2008), 200-201.

²¹ Turgut, *İbn Türke Metafizigi*, 118,121.

tezâhür etmesiyle ilk belirginleşme (ilk taayyün) ile meydana gelen bu ilk mertebe zâtî birlik olarak ifade edilen Ahadiyet ve Vâhidiyeti bir arada bulunduran bütün taayyünlerin kaynağıdır. Hakk'a en yakın âlemler sırasıyla mücerred akıllar yahut ruhlar âlemi ile ondan sonra gelen misâl âlemi ve ardından gelen şehadet âlemidir.²²

Hakk'ın taayyünlerinin bir parçası sayılan Rahman'ın nefesindeki ilk tecelli ise *Hakikatü'l-hakâik* olarak da adlandırılan ve ilk taayyün olan *Hakikat-i Muhammediye* mertebesidir. Bu mertebe Zât-ı Akdes'in kendini ve tümel olarak sıfat ve isimlerini tanıdığı mertebedir. Mutlak Vücûdun ahadiyetten vâhidiyete geçmesiyle oluşan bu mertebe varoluşun başlangıcı, sıfatla zatın bir arada olduğu, sayı, adet ve kesretin gerçekleşmediği mertebedir. Filozofların "Bir'den ancak bir çıkar" şeklinde işaret ettikleri bu mertebede eşyanın hakikati henüz bilkuvve olarak mevcuttur.²³

Hakikatü'l-hakâik ya da ilk taayyün, Hakk'ın Zât mertebesinin ardından Allah Teâlâ'nın kendisine dair huzurî bilgisinin olduğu mertebedir. Bu mertebe, Allah'ın sonsuz zuhûrunun gerçekleştiği mertebedir. Bu zuhûr Zât mertebesinden sonra oluşan ve sonradan gelecek olan bütün taayyünlerin hiyerarşisinin başında yer alan ilk taayyündür. Bu ilk taayyün, tüm ilâhî hakikatleri kendinde toplayan ilâhî akıldır. İbn Türke bu ilâhî akıl ya da ilk aklın zuhurunu şöyle açıklar:

"el-ilm, geride kalan isimlerin öncüleri ve yardımcılarıyla birlikte yazı ve satır âlemi icat etmeye yöneldiklerinde ve bilineni (el-ma'lum) şekil ve sûret formları içerisinde açığa çıkarmaya yöneldiklerinde -isimler yüce vatanda ve mutlak veya tümel belirginlik (et-taayyünü'l-itlakıyyu) halinde kaldıkları sürece sahip oldukları potansiyeli gerçekleştiremediklerinden dolayı- ilk ortaya çıkan şey zamandan ve maddeden arınmış ve basit bir cevher olan "ilk akıl"dır. İlk akıl varlık mertebelerini meydana getiren icat hareketinin gayesi olan insanî nitelikleri ve inceliklerinin güvenilir koruyucu haznedârdır. Aynı şekilde yazı ve çizim için yüce kalem, idare, yönetim için ise ruh ve kurulmak için görkemli arş zuhur etti."²⁴

Buna göre Hakikatü'l-hakâik ya da ilk taayyün, kendisiyle kendine görünen yani bilkuvveye nisbetle bilfiil tecelli eden Hak Teâlâ'dır. Tüm kemâlat ve ilâhî hakikatleri kendinde toplayan ilâhî akıl, kemâlatını izhar eden dış âlemdeki varlıklara çeşitli yönleriyle tecelli eder. Ancak dış âlemde, Zât-ı İlahî'nin Mutlak kemâlinin tüm yönüyle zuhur ettiği yegâne varlık insân-ı kâmilidir. Böylece Hak, tüm kevnî hakikatleri ve tüm kemâlatı, insân-ı kâmil suretinde idrak eder.²⁵ İbnü'l-Arabî'nin ilk akıl ve kalem-i a'lâ olarak isimlendirdiği Hakikatü'l-hakâik ya da Hakikat-i Muhammediye Allah-insan ikiliği arasında bir aracıdır. Hakikat-i Muhammediye, kâmil insanın sûretini temsil eder. Bu nedenle insan baştan aşağı tüm varoluşun hakikatlerini üzerinde toplayan ve Hak ile mahlûk arasında yer alan bir berzaktır. Bu yüzden insan bu düşünce sisteminde büyük bir önem arz eder.²⁶

Hakk'ın taayyünlerinin sonuncusu olan Rahman'ın nefesindeki ikinci tecelli ise ulûhiyet mertebesidir. Bu nedenle ilâhî zât ile âlem arasındaki aracı berzahı temsil eder.²⁷ Mânâlar âlemi olarak da adlandırılan tenezzülün bu aşamasında, ilâhî isimler belirginlik kazanmaya başlar. Zât-ı Akdes'in isim ve sıfatlarının tümel olarak zat ile birlikte buldukları ve henüz belirginleşmedikleri ilk taayyün mertebesi olan Hakikat-i Muhammediye

²² Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, 141-147; Mukaddime, 188; Turgut, *İbn Türke Metafizîği*, 123.

²³ Camî, *Nakdu'n-Nusûs*, 36-37; Câmî, *Eşi'atü'l-Lemaât*, 209; Mahmut Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 3. Bs (İstanbul: Sufi Kitap yay., 2011), 299; Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 47; Turgut, *İbn Türke Metafizîği*, 123.

²⁴ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 15.

²⁵ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 81-82.

²⁶ Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 51.

²⁷ Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 58.

mertebesinden sonra gelen bu ikinci taayyün mertebesinde tümel sıfatlar tikel hale gelmeye ve birbirlerinden ayrılmaya başlarlar.²⁸ Ulûhiyet mertebesi, hem epistemolojik hem de ontolojik açıdan bir berzahdır. Nitekim İlâhî Zât olan Hak, bu berzah sayesinde âlemde hükümlerini icra ederken âlem de bu aracı mertebe ile İlâhî Zât'ın bilgisine ulaşır. Bu açıdan ulûhiyet bir berzah olarak her iki taraf arasındaki ayrışmayı koruyarak Hak ile halk mertebesini birleştirir.²⁹

Yukarıda ifade ettiğimiz Allah'ın ilmî taayyünü ve Nefes-i Rahman'ın bâtın kısmı olan Hak tecellileri, feyz-i akdes olarak isimlendirilir. Hakk'ın bundan sonraki taayyünü ise feyz-i mukaddes olarak isimlendirilen, Hak Teâlâ'nın aynî taayyünü ve Nefes-i Rahman'ın zahir kısmı olan halk tecellisidir.³⁰ Bu tecellide Allah'ın isimleri kevnî isimlere, a'yan-ı sâbite de haricî aynlara dönüşerek, kâmil görüngülerden başlamak üzere cüz'î tezâhürler yolunda, tümelden tikele doğru sonsuz bir şekilde tecelli eder. Hakk'ın kesrete doğru taayyün ettiği halkî tecellide akıllar âlemi, misâl ya da hayal âlemi ve cismanî âlem meydana gelir.

İbn Türke Zât-ı Akdes'in isim ve sıfatlarının temeyyüz ederek tecelli etmesini Rahmanî nefesle açıklar. Buna göre Nefes-i Rahmanî, varlığın her bir mertebesinde farklı bir tonda nüfuz eder. Bu mertebeler insanın çıkardığı harflerin mahreçleri gibi beştir. Bu beş mertebenin içerisine Rahman'ın nefesi nüfuz etmiştir. En içte bulunan kalp, sonra göğüs, sonra boğaz, sonra damak sonra dişler (dudaklar) gelir. İnsanın çıkardığı harflerin mahreçleri, Rahman'ın üfürdüğü varlık mertebelerinin var olma imkânını elde etmeye vesile olan nefesini sembolize eder. Bu varoluş mertebelerine ilâhî kitaplarda ve indirilmiş semavî kitaplarda da riayet edilmiştir. Nitekim ilkin harf, sonra kelime, sonra âyet, sonra sûre gelir. Kitap ise tüm bunları içeren en kapsamlı mertebedir. Allah'ın indirdiği kutsal kitaplar da varlık mertebelerine göre indirilmiştir: Buna göre önce Tevrat, sonra İncil, sonra Zebur, sonra Furkan (Kur'an'ın harfleri) ve tüm bu kitapları içerisinde barındıran Kur'an-ı Kerîm gelmektedir.³¹

Fusûsu'l-Hikem'e yazdığı şerhin girişinde İbn Türke varlık mertebelerini iniş kavsi (*el-kavsu'n-nuzûlî*) ve çıkış kavsi (*el-kavsu's-suûdî*) olmak üzere tek bir daire halinde tasavvur etmektedir.³² İbn Türke varlığı, başladığı yerde sona eren ve başıyla sonu birleşen bir daire şeklinde gördüğünü, Meşşâîlerin öğretmeni diye nitelendirdiği kişiye ait kabul ettiği *Esûlûciya* kitabının başında getirdiği şu sözle pekiştirir: “Başlangıç en sondur ve en son başlangıçtır.”³³ Buna, İbnü'l-Arabî'nin *Risâletü'l-Mesâil* adlı risâlesinde izah ettiği şu sözü örnek gösterir: “Zuhur eden ilk varlık yoksun ve sınırlı bir varlık olan akıldır. Hak onu “mahlûk” ve “Muhammedî hakikat” ve “ruhların ruhu” olarak adlandırır.”³⁴

Bu zuhur eden ilk varlık, varlık hiyerarşisinin ilkidir. Nitekim âlem yoksun, sınırlı ve zuhur özelliklerine sahiptir. Bütün varlık mertebelerinde bulunan ilk varlıkların tamamı böyledir. Onların hepsi ilk taayyünün bu mertebedeki tecelligâhıdır. Bu sayede ilâhî potansiyeller ve isimler, tezâhür etmiş ilk varlıklar üzerinde gerçekleşir. Ancak bu tezâhür, sınırlı ve itibarî bir şekilde gerçekleşir. İlk taayyünün mutlak ve tümel hükmünün egemenliğinde sûretleri ayrıntılı bir şekilde kalemle yazabilecek bir diğer cevher ortaya çıkar.

²⁸ Camî, *Nakdu'n-Nusûs*, 39-40; Câmî, *Eşi'atü'l-Lemaât*, 209-210; Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 309.

²⁹ Ebu Zeyd, *Sufî Hermenötik*, 58.

³⁰ Abdurrezzak Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, 4. Bs (Kum: İntişârât-i Bîdar, 1370), 220; Kayserî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, 300.

³¹ Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, 147; Turgut, *İbn Türke Metafiziği*, 144-147,151.

³² Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 15.

³³ Plotinus, *Üsûlûciyâ: Aristoteles'in Teolojisi*, Arapça trc. 'Abd al-Masîh ibn 'Abd Allâh İbn Nâ'imah - Türçe trc. Cahit Şenel (Çankaya, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 62.

³⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, “Kitâbü'l-mesâil”, *Mecmuatü'r-Resâilu İbn Arabî*, 1. Bs (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, 1367), 9-10.

İkinci taayyünün bir gereği olarak zuhur eden bu varoluş; *levh-i mahfûz*, tümel nefis (*en-nefsü'l-küllîyye*) ve görkemli arş olarak da adlandırılır.³⁵

İbnü'l-Arabî'nin emir âlemi olarak da söz ettiği bu âlem, kendinden önceki âlem olan mutlak hayal âlemi³⁶ ile sonraki âlemler arasında aracılık yapmaktadır.³⁷ Bu âlem, kendi içinde dört mertebeyi temsil etmektedir: Küllî akıllar, ilk akıl, levh-i mahfûz (küllî nefis) ve tabiat. İlk mertebe olan ilk akıl veya kalemde ise levh-i mahfuz (küllî nefis), tabiat ve hebâ zuhur eder. Akıllar ve ruhlar mertebesinin bânına bakan yönü mutlak hayalle ilişkiliyken zahire bakan yönü halk âlemi ile ilişkilidir. Bu ilişki ayrılma ya da zamansal derecelendirmeye dayalı bir ilişki değil, aksine onların, ilk yaratılanın farklı hakikatlerini temsil eden, çeşitli mertebelerdeki tecellileriyle ilgilidir.³⁸

Daha sonra rûhânî olan bu mertebe renkleriyle ve varoluşlarıyla tüm ayrıntılarda tezâhür edemediğinden ayrıntılı bir şekilde tezâhür kabul eden maddeye doğru bir tenezzül gerektirir. Bu mertebe Meşşâilerin *heyula* dedikleri *el-hebâ mertebesidir*. Bu mertebe akıldan dikey olarak, nefisten de yatay olarak ve merkezden de derinlik olarak gelen tezâhür hareketinin komutu niteliğindeki varoluşu zatıyla görünür kılan mertebedir.³⁹ Böylece tümel cisim meydana gelir ve küreler oluşur. Felek, üzerine kurulduğu Rahman'ın arşı olarak adlandırılır. Nitekim varoluş bu küresel felekle zuhurunu tamamlar, kemale ulaşır ve ilâhî egemenlik ve azamet, istikrar bulan bir tezâhüre kavuşur. Sonra kürsü diye adlandırılan bir başka felek, daha sonra on iki burç ortaya çıkar ve içinde gök cisimleri bulunmayan burçlar feleği ve atlas feleği olarak adlandırılırlar. Daha sonra sabit gök cisimleri feleği tezâhür ederek varlık ayrıntılı bir şekilde görülür levhalar üzerindeki duysal sûretlerin duysal âlemde belirmesiyle varoluş kemale erer ve kesret bariz hale gelir.⁴⁰

Varoluş yeryüzüne kadar tenezzül etmeye devam eder. Yeryüzü zıtların birleştiği küre, dengenin sağlandığı vatan, oluş ve bozulmuş diyarı olarak ilkin maddelere sonra bitkilere, sonra hayvanlara mekân olur. Her türün son formu bir üst türün ilk formunu teşkil eder. Böylece madenlerden bitkiler, bitkilerden hayvanlar ve hayvanlardan insanlar, bitişik ve ardışık vahdetin bir prensibi olarak ortaya çıkar. Varlık dairesinin iniş kavsi duysal âlem ve içindeki varlıkların tezâhür etmesiyle tamamlandıktan sonra yükseliş kavsi başlar. Böylece varlık tıpkı sonsuz bir kesret halinde bulunan rakamlar ve harflerin nokta ile birbirinden ayrılmaları ve noktadan türemeleri gibi kesret halinde tezâhür eden varoluşun duysal forma büründüğü duysal âlemdeki kemal düzeyine ulaştıktan sonra varoluşun yeniden varlığın kaynağı olan yegâne nokta diğer bir ifadeyle vahdet-i vücudun merkezine doğru bir yükseliş seyri başlar.⁴¹

Tecelliye nübüvvet bağlamında açıklayan İbn Türke'ye göre nebevî ilkelerin dayanağı olan sûret iki âlemde tecelli eder. Meydana gelen âlem maddi ve cismanî bir forma sahiptir. Şehadet âlemindeki formel sûret nüfuz ve etki bakımından tam, özü itibariyle kuşatıcı ve yaradılışın tamamlayıcısı olmak bakımından mükemmel bir yapıdadır. Ancak sahip olduğu bu kemâle rağmen şehadet âlemindeki sûretler ve formların bir istikrarı ve sürekliliği yoktur. Çünkü her daim oluş ve bozulmuş halinde oldukları için sebattan yoksundur.

³⁵ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 15.

³⁶ Rahmânî nefes'in tüm varlıklara sûret bahşetmesiyle birlikte O'nun varlığında bulunan ezeli hakikatler birbirinden ayrılmaya başlarlar. Hakk'ın özünde gizli olan a'yân-ı sâbite'nin hakikatlerinin ortaya çıktığı ve en yüce varlıktan en kevnî oluşumlara kadar tüm varlık biçimlerinin Hakk'ın yaratıcı tahayyülü ile tecelli etmeye başladığı bu ilk mütecellî faaliyet İbnü'l-Arabî'ye göre *Yaratıcı Muhayyile* ya da *Mutlak Hayal* olarak isimlendirilir. Bkz. Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 51-53.

³⁷ Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 105.

³⁸ Ebu Zeyd, *Sufi Hermenötik*, 48,105.

³⁹ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 16-17.

⁴⁰ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 18.

⁴¹ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 20-21.

Nebevî sûretin tezâhür ettiği ikinci âlem ise misâl âlemidir. Buradaki sûretler maddeden arınmış sûretlerdir ancak cismanî nesnelere sahip oldukları üç boyutlu varlıkların özelliklerini taşıdıkları için cismanîdir. Fakat bu âlemdeki bu cismanî ve yansıma sûretler varoluşsal özellikler ve etkiler bakımından kemale ermemiş sûretlerdir. Yine de misâl âlemi bir aracı âlem olarak maddi âlemle manevî âlemi bir araya getiren ve bir bakıma her iki âlemin de niteliklerini yansıtan birleştirici bir âlemidir. Misâl âlemi madde ve mânâ âleminin arasında bulunan bir berzahdır ve berzah olmanın bir gereği olarak iki tarafı da ihata eden, iki âlemin de niteliklerini taşıyan ve her iki âlemde de tezâhür eden bir özelliğe sahiptir. Bu bakımdan misâl âlemi ruhlarla cisimler arasında köprü görevini gören bir berzahdır ve şehadet âlemine göre bir devam ve sürekliliğe sahiptir. Buna göre, tıpkı tam ve mükemmel bir sûret içerisinde şehadet âleminde beliren nübüvvet, emrolundukları haberlerle nebilerin tezâhür etmesini ve bu tezâhürün tüm nebevî hükümler ve etkilerle açığa çıkmasını gerektirdiği gibi berzah yahut misâl âlemindeki nübüvvet de şehadet âlemindeki sûretin içinde bulunduğu nitelikleri haber veren nebiler arasındaki müstakil bir kelimeye sahip olmasını gerektirir. Böylece mutlak nübüvvetin hükümleri tamamlanmış olur, hem mânâ âlemi hem de madde âleminin özellikleri ve niteliklerine sahip misâl sûret sayesinde, şehadet âlemindeki nebi sûretinin gerektirdiği nitelikler tamamlanır, hem misâl âlemi hem de şehadet âleminin asıl gayesi olan ilâhî esma ve sıfatlar, en mükemmel ve en derinlikli şekilde tezâhür etmiş olur.⁴²

Misâl âleminin şehadet âlemine göre konumu mutlak ve sınırsız olan, kayıtlı ve sınırlı olana göre konumu gibidir. Çünkü şehadet âleminde bulunan varoluş sınırları çizilmiş, formlara bürünmüş ve tikel bir varoluş kazanmış birbirinden müstakil ve ayrık sûretler âlemiyken misâl âlemi, cismanî özellikler taşıdığı halde tümel ve mutlak ya da sınırsız ve sonsuz bir âlemidir.⁴³

İbn Türke'ye göre misâl âlemi ile hayal gücü birbiriyle ilişkili ve ayrılmaz iki varoluştur. Çünkü misâl âleminin sûret kazanmasında hayal gücünün büyük etkisi vardır. Nitekim ona göre misâl âlemindeki sûret ve formların yapıcısı niteliğindeki hayal gücü fabrikasının kodlayıcı ve damgalayıcı niteliği yalnızca insana ait değildir. Aynı zamanda hayvanlar, cansızlar, bitkiler, cinler ve insanlar gibi tüm yaratıklar için de geçerlidir.⁴⁴

Misâl âleminde olan varlıklar hayali sûretlere sahiptir. Vahyin idrak edilmesi ise ancak hayali sûretler vasıtasıyla gerçekleşir. Çünkü vahyin alınması duyu organlarının bilindik fiziksel algılarının ötesindeki bir mekanizmayla gerçekleşir. Tıpkı mânâların harflere bürünmeleri sayesinde ve böylece batınî olan mânâlar dünyasının zahirî formlar olan harfler sûretiyle idrak edilmesi gibi vahyî mânâların idrak edilmesi de aynı şekilde ancak misâl âlemi olan Hazret-i hayaldeki sûretlere bürünmüş mânâlarla algılanır.⁴⁵

Diğer bir yerde âlemleri, isim ve sıfatların tafsilatları ve tezâhürleri açısından mertebelere ayıran İbn Türke ilk mertebeyi ruhlar veya soyutlar âlemi olarak adlandırır ve bu âlemi meleklerin sembolize ettiğini söyler. İkinci mertebeyi bedenler âlemi veya mutlak misâl âlemi olarak tanıtır ve Kitabın bu âlemi sembolize ettiğini savunur. Üçüncü âlemi cisimler ve görülen dünya âlemi veya şehadet mertebesi olarak tanıtırken Peygamberlerin bu âlemi sembolize ettiğini ifade eder.⁴⁶

⁴² Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 2: 964.

⁴³ Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, 163.

⁴⁴ Sainuddîn Ali Bin Türke, *Şerh-i Nazmu'd-Durr (Şerh-i Kaside-i Taiyye-i İbn Fâruz)*, ed. Ekrem Cudi Nimetî, 1. Bs (Tahran: Neşr-i Miras-i Mektûb, 1384), 287.

⁴⁵ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 424.

⁴⁶ Sainuddîn Ali Bin Türke, "Tuhfe-i Alâiyye", *Çahardeh Risâle-i Farsî*, ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî, 1. Bs (Tahran: 1351, t.y.), 154.

Şerh-i Nazmu'd-Durr isimli eserinde ise İbn Türke varlık mertebelerini dörde ayırır. Bunlar Gayb, Şehadet, Ceberût ve Melekût âlemidir. Şehadet âlemi mertebesi ilâhî esmanın varlık mertebesindeki inişinin sonunda yer alır. Gayb âlemi ise ilâhî isimlerin apaçık ufku ve doğuş kaynağıdır. Ceberût âlemi henüz herhangi bir sûrete bürünmemiş ruhlar veya soyutlar âlemidir. Misâl veya melekût âleminde ise ilâhî isimlerin şekilli sûretler biçiminde göründükleri zuhur mekânıdır. Şehadet ve gayb âlemi arasında bir berzah olan melekût âlemi hayali şekiller ve misâlî sûretler içerisinde tezâhür ettiği için şehadet âlemine yakındır. Diğer yandan maddeden arınık bir varoluşa sahip olduğu için gayb âlemine yakındır.⁴⁷ İbn Türke, burada varlık mertebelerini ele alırken ilâhî isimlerin gayb âleminin doğuş kaynağı olduğunu, dolayısıyla tüm küllî mertebeleri kapsadığını ifade etmektedir. Ona göre ilâhî isimlerin bazıları küllî hakikatler olup zuhuru altındaki tüm cüz'leri ihata etmektedir.⁴⁸

O'nun burada duyular âlemindeki şeylerin hakikatleri olan ilâhî isimlerin ve bu isimlerin mazharı olan a'yân-ı sâbite'nin birbirlerinin hükümlerini içermiş olarak zuhur ettiğini ifade etmesi Sadreddin Konevî ile benzer düşündüğünü göstermektedir. Nitekim Konevî'ye göre bir olan Zât'ın isimleri ve bu isimlerin mazharları olan a'yân-ı sâbite, sadece kendi eser ve hükümlerini izhar etmez aynı zamanda birbirlerinin hükümlerini de içermiş olarak zuhûr eder. Duyular âlemindeki bir şey, unsurlar arasındaki bir karışımdan meydana geldiği gibi bu şeylerin hakikatleri olan ilâhî isimler arasında da bir karışım gerçekleşir. Unsurlar arasındaki bu karışım ve terkipler aslında meydana gelen bir karışımın neticesinden başka bir şey değildir. Bu isimler ve a'yân-ı sâbite arasındaki bu ilişki, bunların tezâhürleri olan eşyalar arasında zorunlu bir münasebeti gerektirmiştir.⁴⁹ Konevî bunu şöyle açıklar:

“Âlem, gerçekleşmesi zuhur ve yayılmaya bağlı kemalin zuhuru için var olmuştur. Böylelikle bütün emrin hakikatlerinden her bir fert, bütün hakikatlerin hükümleri ile boyanır. Tanrı'nın âlemi yaratması, onun kemalinin bir neticesidir. Hak dışındaki şeylere ulaşan feyiz, hakkın mükemmel olmasının gereğidir.”⁵⁰

Yukarıdaki bu dört varlık mertebesinin yanı sıra beşinci bir âlem daha vardır. Bu âlem, tüm varlık mertebelerini içeren insaniyet mertebesidir. Tasavvuf düşüncesinde insân-ı kâmil, hem ontolojiyi hem de epistemolojiyi birbirine bağlayan bir etken, başka bir deyişle hem ontolojik hem de epistemolojik olarak Hak ile âlem arasında bir berzah görevi görmesi açısından önem arz etmektedir. Çünkü insan, ilâhî isimlerin tecelligâhı ve mazharı olması yönüyle Hak, imkânî bir gerçekliğe mazhar olması yönüyle de halk'tır. Bu nedenle varoluş düzeylerinin her biri de toplu olarak insân-ı kâmil mertebesini meydana getirirler. Mutasavvıflar insan-ı kâmilî, bütün bilinenleri kendi içinde taşıyan Hakk'ın bir sureti olarak kabul ederler. Bu sûret tüm etkili, faal, gaybî ve manevî ilâhî isimleri ile tezâhür eden kozmik ve aynî tüm sûretleri, bütün nefsanî, aklî ve rûhânî sûretleri, bütün ceberût âleminin berzahî ve misâlî sûretleri, gökte bulunan tüm felekler ve yerde bulunan tüm unsurların cismânî sûretleri, oluş ve bozuluş ya da yoklukla bilinen bütün varlıkların sûretlerini içerir. Buna göre bütün âlemler, aslında insân-ı kâmilin detaylandırılmış bir sûretinden başka bir şey değildir.⁵¹

İbn Türke de İbnü'l-Arabî ve takipçileri gibi insanı ele alırken onu varlık mertebeleri ile iç içe ele almakta ve zahir ve mazhar ilişkisiyle açıklayarak bu konudaki düşüncelerini

⁴⁷ Türke, *Şerh-i Nazmu'd-Durr*, 254-255.

⁴⁸ Turgut, *İbn Türke Metafizigi*, 119-120.

⁴⁹ Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafizigi: Miftah-ı Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd*, trc. Ekrem Demirli, 3. Bs (İstanbul: İz Yay., 2009), 15-17.

⁵⁰ Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, 1. Bs (İstanbul: Kapı yay., 2015), 265-267.

⁵¹ İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 1: 38; İbnü'l-Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiye*, 3: 65, 290; 4: 154; Sadreddin Konevî, *Kırk Hadis Şerhi*, trc. Ekrem Demirli, 5. Bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 156; Mueyyidüddin Cendî, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani, 2. Bs (Kum: Neşr-i Bustân-i Kitab, 1423), 357.

ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir. Tüm varoluşu Hakk'ın isim ve sıfatlarının bir zuhuru olarak ifade eden mutasavvıflara ve İbnTürke'ye göre insan, ilâhî sıfatlara ayna olmaya en elverişli varlıktır. O, bir yönüyle ilâhî isimlerin tecelligâhı ve mazharı haline geldiği için *Hak*, diğer yönüyle imkânî bir varlığa mazhar olduğu için de *halktır*. Hakk'ın tüm tecellilerini kendinde izhar ettiği için varoluşun bütün hakikatlerini üzerinde toplayan câmî özelliğe sahiptir. Bu nedenle insan, Hakk'ın niteliklerinin isim ve sıfatlarını yansıtmaya elverişli bir aynadır. İnsân-ı kâmil mertebesi, bütün kevnî sıfatlara kaynaklık eden imkanî nitelikleri ve isimlerin kaynağı olan vücûbî bütün özellikleri kendisinde birleştiren ve kuşatan tek mertebedir.⁵²

İbn Türke, Sad Süresinde geçen “iki elimle yarattım” (خَلَقْتُ بِيَدَيْ) ⁵³ ayetini Hakk'ın iki elinin özelliklerinin âdemoğluna geçmesi şeklinde yorumlayarak insanın çift sûretli boyutuna dikkat çekmektedir. İblis'in de âlemin bir parçası olduğunu ancak onun, “iki el”in bir araya geldiği bir nitelikten yoksun olduğundan dolayı yokluk sıfatının ona egemen olduğunu ve sadece bir elden yani âlemin suretinden nasibini aldığını ifade eder. Âdem ise, hem zâhirî hem de bâtinî iki sureti birleştiren bir özelliğe sahip olduğu için yeryüzüne halife olmaya layıktır. O, her iki yaradılışı da içinde barındırır. Onun zahiri sureti âlemin hakikatlerindedir ve âlemin suretidir. Bâtini sureti de onun aşkın suretidir. Bu nedenle İbn Türke, mutasavvıfların vahdet-i vücûd düşüncesinde sıkça örnek olarak getirdikleri “Onun gören gözü, işiten kulağı olurum” hadisindeki sözün, fiziki göz ve kulağın ardındaki batını görü ve duyuya işaret ettiğini vurgular.⁵⁴ Böylece insân-ı kâmil, zaman ve mekânla sınırlı olmayan varoluşuyla tüm ilâhî sıfatların tecelligâhı, Allah ile âlem arasındaki köprü ve vücûb ve imkân dairelerini birleştiren bir berzahdır. Ve bütün âlemlerin bir hülasası olduğundan dolayı İlahî Zât'ın bütün isim, sıfat ve fiilleri onda toplanmıştır.

SONUÇ

Zamanının önde gelen bilginlerinden ve aynı zamanda İbnü'l-Arabî ile bilinen Ekberî geleneğin temsilcilerinden biri olan İbn Türke, İslam düşünce tarihinde felsefe ve mistik teorinin önemli bir sentezleyicisi olarak bilinir. İbn Türke'nin düşünceleri ve eserleri, özellikle İslam düşünce tarihinin önemli konularından biri olan varlık anlayışını ele aldığı *Füsûsü'l-Hikem Şerhi* ve *Temhîdü'l-kavaid* isimli eserlerinden yola çıkarak onun kendi döneminde İbnü'l-Arabî ve takipçileri tarafından sistematik haline getirilen tasavvuf metafiziğinin belki de en önemli temsilcilerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak irfan geleneğindeki önemine rağmen İbn Türke'nin yeterince tanınmadığı görülmektedir.

İbn Türke, İslam düşüncesinde felsefe, kelam ve tasavvufun tartıştığı varlık veya ontoloji gibi temel konuları kendine özgü bir metafizik anlayışla tartışmıştır. Varlığı, Hakk'ın zatına izafe eden İbn Türke'ye göre Hakk'ın varlığı O'nun zatındandır ve zâtı gereği zorunludur. Bu nedenle Varlık bakî, yokluk ise fanîdir. Öyleyse O'nun haricinde meydana gelen tüm varlıklar yokluğa karşılık gelmektedir. Varoluş mertebelerini İbnü'l-Arabî gibi taayyünler bağlamında ele alan İbn Türke'ye göre Varlık, başladığı yerde sona eren bir daire şeklindedir. Buna göre varlık dairesinin ilk kavsi en üst âlemden aşağıya doğru hiyerarşik bir şekilde inişe geçmektedir. Bu kavis taayyünsüzlük (lâ taayyün) mertebesinden başlayarak şehadet âlemine kadar sürer. Maddî âlemlerle sonlanan bu varoluş dairesi, bu defa yükselişe doğru devam etmekte ve varoluşun başladığı ilk noktaya yani ilk aslına ulaşıncaya kadar devam eder.

⁵² Türke, *Temhîdü'l-Kavâid*, 179, 190, 217; Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 63, 135.

⁵³ “Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni men eden nedir?” (Sad, 38/75)

⁵⁴ Türke, *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*, 1: 147.

“Mutlak Varlık”, “mutlak gayb”, “lâhut”, “ehadiyet”, “gaybü'l-guyûb”, “amâ”, “lâ taayyün” âlemi olarak da adlandırılan Hak Teâlâ'nın ilk zuhuru, bütün âlemin mücmel, yani öz olarak onun bilgisinde tahakkuk etmesidir. Bu ilk zuhur, eşyanın; Hak Teâlâ'nın bilgisinde ezeli olarak var olan “varlıkların aslı örnekleri” olan “âyn”lardır. Bu ilk tecelli ile Tanrı'nın isimleri ve sıfatları meydana gelir. Hakk'ın kendinden kendine izhârı olan tecellinin bu aşaması Hak taayyünüdür. Bu isim ve sıfatlardan da maddeden arınık ruhlar âlemi denilen melekût âlemi meydana gelir. Hakk'ın bu ikinci tecellisi de halk taayyünüdür. Melekût âleminden sonraki âlem ise içinde yaşadığımız duysal mülk âlemidir. İlahî Hazret olarak isimlendirilen tüm bu mertebeleri içine alan en son ve en kâmil mertebe ise şüphesiz insân-ı kâmil mertebesidir.

Sonuç olarak İbn Türke'de varlık mertebeleri Hak ve halk olmak üzere iki esas üzerine bina edilir. Bu mertebelerin hiyerarşik düzeni ise altı hazret üzerine kurgulanır. Buna göre varoluş “Rahman'ın nefesi” olarak değerlendirilir. Buna göre, Rahman'ın nefesi, Allah'ın feyiz yoluyla aşamalı tenezzülünü ifade eder ve rubûbiyet mertebesinin en üst makamından aşağı doğru inmeye başlar. Rahman'ın nefesinin rubûbiyet makamındaki tecellisi madde ve formlardan arınık olan Allah'ın ilmi taayyünleri veya tecellileri olarak görülür. Rahman'ın nefesinin rubûbiyet dışına taşan mertebeleri ise suretlerin oluşmaya başladığı halkî taayyünler ve yaradılış tecellileri olarak yorumlanır. Böylece varlığın kaynağı olan Allah'ın bütün taayyünleri ve Zât mertebesi dışında kalan bütün varoluş mertebeleri Nefes-i Rahmanî ile açıklanarak varlığın birliği ortaya konulur.

KAYNAKÇA

- Afifi, Ebu'l-Alâ. *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*. Trc. Ekrem Demirli. 2. Bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Alper, Ömer Mahir. *İbn Sînâ*. 2. Bs. İstanbul: İsam yay., 2010.
- Arıcı, Müstakim. “Osmanlı İlim Dünyasında İshrâkî Bir Zümreden Söz Etmek Mümkün mü? Osmanlı Ulemasının İshrâkîlik Tasavvuru Üzerine Bir Tahlil”. *Nazariyat* 4/3 (2018): 1-48.
- Câmî, Abdurrahman. *Eşi'atü'l-Lemaât*. Ed. Hadi Restigar Mukaddem Gevherî. 1. Bs. Kum: İntişârât-i Bostân-i Kitab, 1383.
- Camî, Abdurrahman. *Nakdu'n-Nusûs fî Şerh-i Nakşi'l-Füsûs*. Ed. Celaleddin Aştıyanî. 2. Bs. Tahran: Sazmân-i Çap ve İntişârât-i Vezâret-i İrşâd-i İslamî, 1370.
- Cendî, Mueyyidüddin. *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*. Ed. Seyyid Celaleddin Aştıyanî. 2. Bs. Kum: Neşr-i Bustân-i Kitab, 1423.
- Chittick, William C. *Varolmanın Boyutları*. Trc. Turan Koç. 3. Bs. İstanbul: İnsan yay., 2008.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim yay., 2013.
- Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*. 1. Bs. İstanbul: Kapı yay., 2015.
- Ebu Zeyd, Nasr Hâmid. *Sufî Hermenötik (İbn Arabî'nin Yorum Felsefesi)*. Trc. Semih Ceylan. 1. Bs. İstanbul: Mana yay., 2008.
- Ebulhüseyn Feyyaz Enuş. “Tebyîn-i İlel-i Nâhemsâzî-yi Sâinüddîn Ali Türke Bâ Tesennün-i Horosanî Der Devrân-i Şahrüh Timurî”. *Mutâlaât-i Tarih-i Ferhengî*. 18 (t.y.): 79-108.
- Farabî, Ebu Nasr. *Kitâbu's-siyâseti'l-medeniyye*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l Mektebetü'l-Hilal, 1996.
- Fergânî, Saîdüddin el-. *Meşâriku'd-derârî (Şerh-i Tâiye-yi İbn Fâriz)*. 2. Bs. Kum: Merkez-i İntişârât-i Defter-i Tebligât-i İslamî, 1379.

- Izutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*. Trc. Ahmed Yüksel Özemre. 1. basım. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Futuhâtü'l-Mekkiye*. Ed. Osman Yahya. 2. Bs. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1994.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsü'l Hikem*. 1. Bs. Kahire: Dâru'l İhyai'l Kutubi'l Arabî, 1946.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Kitâbu'l Ma'rifet*. 1. Bs. Dimeşk: Dâru't-Tekvini Li't-Tiba'ati ve'n-Neşri, 2003.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. "Kitâbü'l-mesâil". *Mecmuatü'r-Resâilu İbn Arabî*. 1. Bs. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l- Arabi, 1367.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Marifet ve Hikmet*. Trc. Mahmut Kanık. 4. Bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*. 4. Bs. Kum: İntişârât-i Bîdar, 1370.
- Kayserî, Dâvûd. *Şerhu Fusûsi'l Hikem*. Ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani. 1. Bs. Tahran: Şirket-İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1375.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Şeyh-i Ekber*. 3. Bs. İstanbul: Sufi Kitap yay., 2011.
- Kindî. *Resâilu'l-Kindî el-felsefiyye*. 2. Bs. Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, t.y.
- Konevî, Sadreddin. *en-Nusûs*. Ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani. 1. Bs. Merkez-i Neşri-Danişgahî, 1371.
- Konevî, Sadreddin. *İ'câzü'l-Beyân fî Tefsîr-i Ümmi'l-Kur'an*. Ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani. 1. Bs. Kum: İntişârât-i Defter-i Tebliğât-i İslami, 1381.
- Konevî, Sadreddin. *Kırk Hadis Şerhi*. Trc. Ekrem Demirli. 5. Bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Konevî, Sadreddin. *Tasavvuf Metafizigi: Miftah-ı Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd*. Trc. Ekrem Demirli. 3. Bs. İstanbul: İz Yay., 2009.
- Konuk, Ahmet Avni. *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. 4. Bs. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 2005.
- Kurtuluş, Rıza. "Muzafferîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31: 419-420. İstanbul, 2006.
- Leaman, Oliver - Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu. 2. Bs. İstanbul: Açılım Kitap yay., 2011.
- Matthew, Melvin-Koushki. "The Occult Challenge To Philosophy And Messianism In Early Timurid Iran: Ibn Turka's Lettrism As A New Metaphysics". *Unity in Diversity; Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in Islam*. Ed. Orkhan Mir-Kasimov. 247-276. Boston: Brill, 2014.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Üç Müslüman Bilge: İbn Sina, Suhreverdi, İbn Arabî*. Trc. Ali Ünal. 4. Bs. İstanbul: İnsan yay., 2009.
- Nejad, Ali Eminî. *Âşinâyî bâ İrfân-i İslamî: Külliyât, Tarih, İrfan-i Nazarî, İrfân-i Amelî*. Kum: Muessese-i Amuzişi ve Pejuheşi-yi İmam Humeyni, 2008.
- Plotinus. *Üsûlücyâ: Aristoteles'in Teolojisi*. Arapça Trc. 'Abd al-Masîh ibn 'Abd Allâh İbn Nâ'imah - Türkçe Trc. Cahit Şenel. Çankaya, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Sandıkçı, Mesut. "Sâinüddin İbn Türke'nin Temhîdü'l-Kavâid Adlı Eseri ve Tasavvuf Metafizigindeki Yeri". *Bilimname* 2018/35 (2018): 433-457.
- Sandıkçı, Mesut. *Sâinüddin İbn Türke'nin Varlık Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

- Sühreverdî. “Hikmetü'l-İşrâk”. *Mecmua-yi Musannefât*. 2. Bs. 2. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1373.
- Turgut, Ali Kürşat. *İbn Türke Metafizigi*. 1. Bs. Ankara: Elis Yay., 2016.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. *Çahardeh Risâle-i Farsî*. Ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî. 1. Bs. Tahran: Neşr-i Taki Şerif Rızayî, 1351.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. “Nefsetü'l-masdûr-i evvel”. *Çahardeh Risale-i Farsî*. Ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî. 1. Bs. Tahran: Neşr-i Taki Şerif Rızayî, 1351.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. “Nefsetü'l-masdûr-i sâni”. *Çahardeh Risâle-i Farsî*. Ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî. 1. Bs. Tahran: Neşr-i Taki Şerif Rızayî, 1351.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. *Şerh-i Fusûsü'l-Hikem*. Ed. Muhsin Bidar Fer. 1. Bs. Kum: İntişârât-i Bîdar, 1378.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. *Şerh-i Nazmu'd-Durr (Şerh-i Kaside-i Taiyye-i İbn Fârız)*. Ed. Ekrem Cudi Nimefî. 1. Bs. Tahran: Neşr-i Miras-i Mektûb, 1384.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. *Temhîdü'l-Kavâid*. Ed. Seyyid Celaleddin Aştıyani. 1. Bs. Tahran: İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve Âmuziş-i Âlî, 1360.
- Türke, Sainuddîn Ali Bin. “Tuhfe-i Alâiyye”. *Çahardeh Risâle-i Farsî*. Ed. Seyyid Ali Musevî Behbehânî - Seyyid İbrahim Dibacî. 1. Bs. Tahran: 1351, t.y.
- Yasin, Cafer Ali. *el-Farabî fî Hudûdihi ve Rusûm*. 1. Bs. Beyrut: Neşr-i Âlemu'l Kitab, 1405.